Het speelhuis in het Belcrumbos bij Breda. De ontwikkeling van een warandepark door de Nassaus tussen 1610 en 1621

door

FRANS GOOSKENS

Inleiding

In mei 2009 werden tijdens een opgraving in opdracht van de gemeente Breda delen van de fundering aangetroffen van het vroegere speelhuis van de Nassaus. De komende jaren zal in dit deel van de wijk Belcrum de industrie plaats gaan maken voor woningbouw. De opgraving was bedoeld om zicht te krijgen op het bodemarchief en het mogelijk aanwezige erfgoed te kunnen beschermen of te documenteren.

De zonen van Willem van Oranje legden dit complex aan tussen 1610 en 1621 met de bedoeling hun residentie Breda een nog meer vorstelijke allure te geven. Het jachtslot stond in het midden van een zogenaamde warande: een parkachtig bos waarin wilde dieren werden gehouden. Een maliebaan, waarop een voorloper van

1. Foto van de in mei 2009 teruggevonden fundamenten van het Speelhuis in de Speelhuislaan te Breda. (Bureau Cultureel Erfgoed Breda)

het golfspel werd gespeeld, maakte onderdeel uit van het complex. Deze maliebaan werd later verlengd en omgedoopt tot Speelhuislaan en geeft met zijn dubbele bomenrij de wijk Belcrum nog steeds cachet. Het speelhuis werd in 1824 gesloopt en het park er omheen verdween begin 20e eeuw. De Speelhuislaan is hiermee het enige met het oog waarneembare overblijfsel van dit complex.

Deze bijdrage zal zich vooral richten op de aanleg van deze warande met speelhuis. Wat was de rol van de twee zonen van Willem van Oranje – Filips Willem en Maurits – bij de aanleg? Wat waren hun inspiratiebronnen en wat beoogden zij precies met de bouw en inrichting van dit complex? Verder wordt er geprobeerd te reconstrueren hoe de aanleg en bouw plaatsvonden en tenslotte geef ik in een epiloog informatie over de functie van het speelhuis tot aan de sloop in 1824 en het kappen van het Belcrumbos in 1926. Hopelijk komt er in de nabije toekomst nog een bijdrage in dit jaarboek over de resultaten van het archeologische onderzoek.

Het speelhuis is zeker niet onopgemerkt gebleven in de literatuur. Van Goor beschreef het al in 1744 en merkte daar bij op dat het park in de Belcrum vanuit een achterpoort van het kasteel te bereiken was en dat het speelhuis in 1620 werd gebouwd.[1] Meer recent gaf Karel Leenders het speelhuis een plaats in het landgoederenlandschap rond Breda, waarbij zichtlijnen een grote rol spelen. In dit artikel is te lezen dat men het speelhuis in 1618 bouwde.[2] Verder besprak Vosters het speelhuis kort in zijn studie naar twee bewaarde kaarten van de belegering van Breda in de jaren 1624-1625. [3] Het complex maakte toen deel uit van de gordel van verdedigingswerken rond de stad. In een recente studie over prins Maurits werd het speelhuis binnen de bouwstrategie van prins Maurits in West-Brabant geplaatst.[4] In Klundert verrees een nieuw raadhuis en in Willemstad kreeg onder zijn impuls een nieuwe gereformeerde kerk en een Mauritshuis.

De ontwikkeling van warandes en lusthoven in de zestiende en zeventiende eeuw

Bij de Europese vorstenhuizen was een trend bespeurbaar om de jachtgebieden die tegen hun kastelen aan lagen geleidelijk te veranderen in een soort wildparken. Het St. James park in Londen is een goed voorbeeld van deze ontwikkeling. Hendrik VIII legde daar in de eerste helft van de zestiende eeuw een hertenkamp met jachtverblijf aan. Koning James I bracht hier kort na 1600 een collectie wilde dieren onder, zoals pelikanen, krokodillen en zelfs een wijn drinkende olifant. Na 1625 richtte Charles I het St. James park opnieuw in en legde een kanaal aan, kooien voor siervogels en een maliebaan.[5] De maliebaan zou later een straat worden en de Pall Mall worden genoemd.

Een trendsetter op dit gebied was zeker de Franse koning Frans I, een groot liefhebber van de jacht en een bewonderaar van de Italiaanse renaissancearchitectuur. Aan het begin van de zestiende eeuw bouwde hij aan de Loire het kasteel Chambord, dat hij voorzag van een prestigieuze dubbele wenteltrap. Het jachtslot werd omgeven door een jachtdomein van 2500 ha. Het domein werd na 1542 afgeschermd door een bakstenen muur met een lengte van 32 km. Om deze aaneengesloten warande te krijgen kocht de koning massaal landbouwgrond op.

Dit soort jachtsloten met een park en een grote warande of jachtgebied gaven de

bezitter een hoge status en werden duidelijk aangelegd om te imponeren. De Franse koning gebruikte Chambord om buitenlandse bezoekers te ontvangen. In 1539 logeerde bijvoorbeeld keizer Karel V op het kasteel in één van de 40 appartementen.[6] Zes jaar later kon Karel al op bezoek gaan bij zijn zuster Maria van Hongarije die een jachtcomplex naar voorbeeld van Chambord ontwikkelde te Mariemont. Van deze buitens lieten de trotse bezitters vele en grote schilderijen maken door de grote schilders (Jan Breughel, Rubens) van hun tijd waar ze uiteraard zelf trots op staan. Hun paleizen versierden ze met gobelins waarop jachttaferelen stonden. Het was duidelijk dat je een dergelijk goederencomplex voor de jacht moest hebben, als je op dit niveau een rol wilde spelen. Een centrale toren met uitkijkfunctie, vaak aangeduid als een 'maison de plaisance' oftewel speelhuis in het Nederlands, was een belangrijk onderdeel. De hoge bezoekers konden van hieruit het park overzien en in een ontspannen omgeving elkaar ontmoeten, een glaasje drinken en een hapje eten.

De ontwikkeling van dit soort grote afgesloten jachtdomeinen had te maken met de veranderingen in het bestuursapparaat van de koningen en hertogen in deze periode. Door de toename van het aantal bestuursambtenaren werden de hoven steeds minder mobiel. De hoeveelheid wild in de gebieden van de vorsten moest daarom kunstmatig op peil gehouden worden door ze in een warande samen te brengen. De beesten kregen in de winter bijvoeding en als het nodig was voerde men met boten en karren dieren van elders aan om de wildstand terug op peil te krijgen. Daarnaast wilden de vorsten en hun verwende gevolg niet meer dagenlang door een woud trekken om wild op te sporen en te schieten. Er kwamen nieuwe vormen van drijfjachten op die de herten en zwijnen naar de vorst toe brachten. De dames van het hof konden hierdoor de jacht volgen als toeschouwer of er zelfs aan deelnemen.

Het Bourgondische hof in Brussel was hét voorbeeld waaraan andere hoge heren in de Nederlanden zich graag spiegelden. Zeker de Nassaus die hoge posities innamen aan het hof van de Bourgondische hertogen en later aan het hof van keizer Karel V. De ontwikkeling van parken nabij hun kastelen en de inrichting van warandes als afgeschermde gebieden voor het houden van wild paste bij een manier van leven om hun hoge, bijna koninklijke, status te benadrukken.[7]

Van oudsher was aan het paleis van hertogen op de Coudenberg te Brussel een bosachtig park verbonden, dat later bekend zou worden als de 'warande'. Deze term is de Nederlandse variant van het oud-franse woord 'garande'. In Noord-Frankrijk werd ook wel het begrip 'garenne' of 'varenne' gebruikt. Varenne betekent een met palen afgezet gebied.[8] Een warande was een gebied waar het wild een beschermde status had en de jacht voorbehouden was aan de adellijke bezitter. Eerst palen en later palissades of zelfs stenen muren maakten duidelijk dat dit terrein aan de heer toebehoorde.

In de tekst van de Blijde Inkomsten van de Brabantse hertog uit 1356 werden de warandes voor de eerste keer benoemd. De Brabantse adel kreeg het recht op groot wild te jagen, behalve in de warandes van de hertog.[9] De hertogen startten in dezelfde periode met het aanstellen van zogenaamde warandehoeders, die belast werden met het toezicht van deze jachtgebieden. Het aantal hertogelijke warandes in Brabant zal stijgen tot ca. 100. De Brabantse hertogen stelden al vanaf 1356 waran-

2. Paleis met warandepark van de hertog te Brussel op de Coudenberg rond 1650. (Liesenborghs 2005)

demeesters aan. Ze werden aangeduid als warandehoeders of met de Franse functiebenaming van *gruyer*.[10] In 1378 was een warandemeester belast met het totale toezicht op alle aangewezen domeinen.

De eerste warandes werden ingericht voor het houden van konijnen. Vaak werd een bestaande heuvel gebruikt of een kunstmatig opgeworpen heuvel waarin de konijnen hun holen konden graven: een konijnenberg. Daaromheen kwam een palissade die de konijnen moest beschermen tegen roofdieren en stropers. Hertogin Johanna van Brabant liet in 1391 een dergelijke konijnenwarande aanleggen in Schaarbeek ten noorden van Brussel.[11] In de stichtingsoorkonde is sprake van *foretteren*. Bij de jacht op konijnen maakte de hertogin namelijk gebruik van fretjes, die de beesten uit hun holen moesten verjagen. Het vlees van de konijnen was zeer populair aan het hof. Later ging men ertoe over om herten en wilde zwijnen binnen de warandes uit te zetten. In Brussel beschikte men zelfs over een speciale wagen, die de zwijnen, nadat ze met netten waren gevangen, overbracht naar de warande.[12] Binnen de warande konden de beesten vrij rondlopen en ze waren beschikbaar voor de vleesvoorziening van het hof. Op de opgesloten herten werd wel gejaagd. Deze jacht was zeer geschikt voor de hofdames en werd daarom aangeduid als de *chasse des femmes*.

3. Reconstructietekening van eerste bouwfase van Mariemont. (De Jonge, 2005, p. 49)

Hertog Filips de Goede (1430-1467) richtte het gebied naast het paleis te Brussel van 34 ha. opnieuw in. Een vierde deel kreeg een parkfunctie met bloemperken, fonteinen en vruchtbomen. Drie vierde deel van het gebied richtte hij in als een warande voor het houden van everzwijnen, beren en meer dan 200 herten. Het park wordt in Brussel nog steeds aangeduid als het warandepark. Het was een aangename plek om te vertoeven. De hertogelijke familie en haar gasten konden tussen de herten en onder de bomen wandelen. De Coudenberg duidde men toen aan als de *Mont plaisance* naar de daar liggende *Jardin de plaisance*.

Het echte jagen gebeurde daarna vooral in het Zoniënwoud (toen 12.000 ha. groot) dat aan de zuidkant van Brussel ligt. Als uitvalsbasis voor de jagers dienden de jachtsloten van Tervuren en Bosvoorde. Tervuren beschikte over een eigen zeer grote warande, die van de buitenwereld was afgesloten door kanaalvormige vijvers en een lange muur. Deze bakstenen muur uit het begin van de zeventiende eeuw staat er nog steeds.

Een vrouw zou later een nieuwe impuls geven aan de jachtcultuur van het inmiddels Bourgondisch-Habsburgse hof. Deze vrouw was Maria van Hongarije, de zus van Karel V, die in 1531 aantrad als landvoogdes van de Nederlanden. In 1545

4. Het Groenhuis in park op de Coudenberg te Brussel geplaatst midden in een vijver op palen zoals getekend door L.Vorsterman jr. in 1659. (Smolar- Meynart, 1991 p. 117)

verwierf zij de heerlijkheid Binche, een plaatsje gelegen bij Mons in België. Het kasteel in Binche zelf verbouwde zij tot een renaissancekasteel en op een heuvel tien kilometer ten noorden van dat kasteel liet zij een jachtslot plaatsen, dat de naam kreeg van Mariemont (heuvel van Maria). Bij het jachtslot Mariemont kwam een tuin in de renaissancestijl met hagen, bloemperken en fonteinen. Er werden paardenstallen gebouwd en een fazantenkwekerij aangelegd, allemaal speciaal voor de jacht. In de bossen ten oosten van het slot kon uitgebreid worden gejaagd.

Het speelhuis van Mariemont bestond uit een centrale vierkante toren van negentien bij negentien meter met een hoogte van ca. 16 meter inclusief de balustrade. Het gebouw had vier bouwlagen: een kelder met een gewelf en drie verdiepingen boven de grond voor het verblijf van de gasten. Het gebouw had een plat dak met daaromheen een balustrade. Via een trap konden bezoekers het platte dak bereiken voor een uitzicht over het hele domein. Het dak was afgedekt met lood om het waterdicht te maken. Enerzijds leek Mariemont van de verte nog wel wat op een middeleeuwse kasteeltoren met zijn gracht en hoge muren, maar een militaire functie heeft het nooit gehad. De inspiratie kwam veel eerder van de Italiaanse villa's met hun terrastuinen. De architect van Mariemont, Jacques du Broeucq, had zich duide-

lijk laten beïnvloeden door het jachtslot van Chambord van de Franse koning dat net als Mariemont een vierkant grondplan had.[13] In 1567 verving men het platte dak vanwege vochtproblemen door een schuin dak in twee delen. Dit tastte wel het Italiaanse villakarakter van het gebouw aan. Weer later kwam er een dak met één punt.

Het slot was in deze periode nog niet bedoeld voor een langdurig verblijf door grote groepen van hovelingen. Er waren een paar logeerkamers voor Maria en haar hofdames en een simpele kapel als onderdeel van de grote ontvangstkamer. Het gebouw van architect Du Broeucq was veel simpeler in opzet dan Chambord. Niet 40 grote logeerkamers, maar vier of vijf kleine en nog geen hoektorens in deze eerste bouwfase.

Maria van Hongarije ging later op het kasteel van Turnhout wonen. Net als in Binche en Brussel verscheen bij het kasteel een warande waar konijnen en fazanten werden gehouden voor de vleesvoorziening. Verder beschikte het kasteel over een beroemd valkenhof.[14] In de gracht rondom dit 'Hof van Plaisanterie' werden karpers uitgezet om reigers aan te trekken. Met haar valken kon ze deze reigers weer bejagen. De jacht op reigers met valken was in adellijke kringen de meest populaire vorm van jacht vanwege het mooie schouwspel van het luchtgevecht. Vandaar dat veel jachtsloten in de buurt van water werden gesitueerd, omdat dan de aanwezigheid van reigers kon worden zekergesteld.

Met de aankomst van aartshertog Albrecht en zijn gemalin Isabelle in 1599 in Brussel werden de investeringen in de paleistuin en warande weer verder opgevoerd. Ze probeerden het voorbeeld van Chambord na te volgen in luxe en grootte. Al voor hun komst herstelden arbeiders de wegen door het park en de maliebaan. Er werd gewerkt aan de rozengaarden, de volières en de omheiningen.[15] In het park bouwde de aartshertog verschillende gebouwen om het verblijf te veraangenamen. In de bloementuin kwam in 1606 een klein paviljoen, een *speelhuysken*, met een galerij en een fontein. In de *feuillie*, de privétuin van de vorsten, kwam midden in een vijver het Groenhuis. Dit huis had drie verdiepingen en stond in het water op twaalf palen. Het huis bereikte men via een brug over de vijver. De bovenste kamer van het Groenhuis, van waaruit de bezoekers een prachtig uitzicht hadden over het hele park, was versierd met een paneel van Aurora (de godin van de dageraad). Het gebouw verving een soortgelijk huis dat Karel V daar had laten plaatsen en de naam kreeg van Huis van keizer Karel.

Daarnaast knapte aartshertog Albrecht van Oostenrijk het slot van Mariemont luisterrijk op. Hij hield van Mariemont vanwege de ontspannen atmosfeer, ver weg van de strikte etiquette van het hof in Brussel op de Coudenberg. Naast Tervuren werd dit het tweede 'Hof van Plaisantie' van de hertogen. Oorspronkelijk was Mariemont een vierkante toren midden in het park, maar tussen 1606 en 1610 breidde de aartshertog de toren uit met galerijen, hoektorens en een grote verblijfs- en werkruimte voor het hofpersoneel. Vanbinnen was het jachtslot bij Binche luxueus uitgevoerd en ingericht om hoge gezelschappen vertier op niveau te kunnen bieden. Uit de muur en uit de fonteinen kon bijvoorbeeld wijn stromen. Er was zelfs een mechaniek waardoor in een grote kastconstructie tafelbladen langzaam roteer-

5. Jan Breughel 'de fluwelen'. Gezin van de aartshertog wandelt door park van Mariemont omringd door herten. 1612. (Madrid Prado nr. P01429)

den, waardoor steeds verschillend eten zich aanbood.[16] Mariemont werd hiermee een volwaardig paleis waar het hof maanden kon verblijven. Het paleis in Binche zelf raakte in deze periode in onbruik.[17]

Rondom het domein kwam een houten palissade om de konijnen en hazen binnen te houden en de vossen te weren. Regelmatig gingen de konijnen van Mariemont door naar Brussel voor gebruik in de hertogelijke keuken. In de warande rond het slot legde men zeven bomenlanen aan die de centrumfunctie van het jachtslot benadrukten en zorgden voor goede zichtlijnen (vista) door het bos. Door aankopen kon de aartshertog het domein uitbreiden van de oorspronkelijke 81 ha. tot 483 ha. Voor de aanleg van fonteinen en grotten werd de Franse tuinarchitect Salomon de Caus aangetrokken. Deze had in Brussel al fonteinen aangelegd. Caus zou een paar belangrijke boeken publiceren over de aanleg van parken. Hij zou later voor het Engelse hof parken aanleggen en hij ontwierp de paleistuin van Heidelberg.[18] Van Mariemont rest nu alleen nog een ruïne in een overigens nog steeds schitterend park.

De hoge adel was er veel aan gelegen ook over dergelijke prestigieuze complexen te kunnen beschikken. Zo legde de familie Arenberg in Edingen (Enghien) vanaf 1616 een renaissancetuin aan. In Edingen, gelegen op de taalgrens op 30 km. van Brussel, liet de familie rond 1660 een stervormig patroon van lanen aanleggen die de twee delen van het park (siertuin en warande) met elkaar verbonden. Alle zeven dreven van de warande kwamen uit op een klassiek uitziende tempel die bekend stond als het paviljoen van de zeven sterren. Deze zevenhoekige toren had een doorsnede van meer dan negen meter. Via een uitschuifbare trap over het water was de bovenverdieping op het platte dak bereikbaar. Vanuit deze toren kon men in alle veiligheid de jacht volgen. Bij de tuinen hoorden nog een grote vijver en een maliebaan.[19]

De jachtgebruiken voor de hoge adel veranderden in de loop van de zestiende eeuw. De drijfjacht kwam nog steeds voor om de wilde dieren (vooral herten en zwijnen) uit hun schuilplaatsen richting de jagers te drijven. Daarnaast kwam een nieuwe techniek op: de zogenaamde lakenjacht.[20] In het jachtgebied werden lakens of zeilen opgehangen aan een frame. Deze lakens vormden een trechter die uitliep in een smalle straat van doek. Aan het einde van deze 'straat' stonden jagers en toeschouwers (vaak adellijke dames) op het aanstormende wild te wachten. Het was vervolgens niet moeilijk het wild aan het einde van de smalle gang af te schieten met kruisbogen of geweren. Het einde van de jachtstraat kon dan gelegen zijn in de di-

6. Jan Breughel 'de fluwelen'. 1612. Park van Mariemont. Op de voorgrond houten palissade.
(Bron: wikimedia. Origineel in Dijon, Musée des Beaux-Arts CA102)

7 Edingen met sterrenbos met in het midden het 'paviljoen van de zeven sterren', gebouwd rond 1650. (Delannoy 1986)

recte nabijheid van een park en vanuit een toren of heuvel was de jacht goed te volgen.

De warandes ontwikkelden zich ook in de richting van wat we nu dierentuinen zouden noemen. De traditionele konijnen en herten werden later aangevuld met exotische dieren. De inspiratiebron voor deze parken met daarin bijna tamme wilde dieren was het paradijs. Het stromende water van de fonteinen verwees naar het genezende bronwater uit het paradijs. In de parken en warandes leefden exotische wilde dieren vreedzaam samen in een omgeving met veel groen en bloemen.

De hemelse *jardin de plaisance* was niet toegankelijk voor de gewone man, die er alleen van afstand een glimp van opving. Het waren enclaves voor de edelen en hun familie en relaties. De aartshertogen zorgden ervoor dat ze vrij van inkijk konden rondwandelen in hun park te Brussel temidden van halfmakke herten en konijntjes. Alle openingen in de torens en de wallen die op het park uitkeken werden geblindeerd. Pleij vermoedt dat dit soort parken als inspiratiebron diende voor de ontwikkeling van verhalen rondom Cocagne: een Luilekkerland waar het leven ideaal was en het eten overvloedig aanwezig was.[21] Deze parken, afgeschermd door muren, moeten de fantasie van de burgerij geprikkeld hebben.

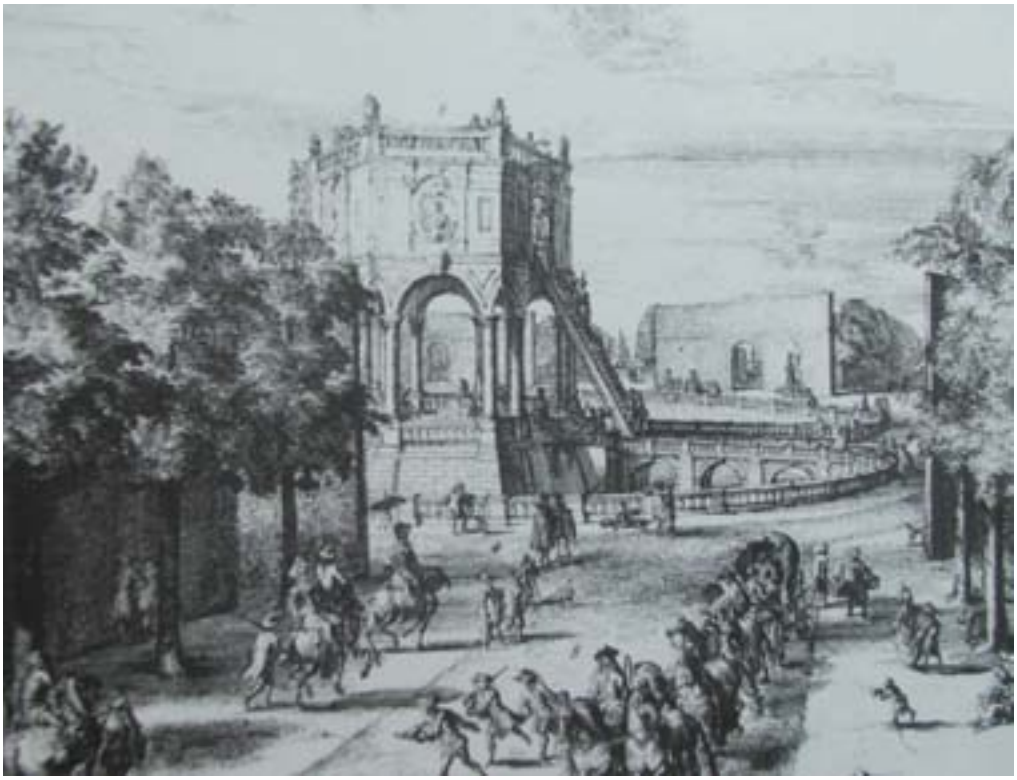

8. De bovenste verdieping van de toren in het park van Edingen kon met een uitschuifbare trap worden bereikt. (Delannoy 1986)

De aartshertogen beschikten dus te Brussel en Binche over paleizen of kastelen met een warande waar ze wilde dieren hielden. In de warandes konden bezoekers op een ontspannen manier vertoeven in zogenaamde *speelhuyskens*. Daarnaast borgden ze een deel van de vleesvoorziening van het hof. We zouden ze nu aanduiden als ideale gelegenheden om te kunnen netwerken. Deze speelhuizen werden vaak wat hoger gebouwd, zodat vanaf de bovenste verdieping men een goed zicht had op het park en zijn omgeving. In Mariemont werd het speelhuis zover uitgebreid dat het eigenlijk weer een paleis op zichzelf werd.

De aartshertogen investeerden enorme bedragen in de aanleg van deze parken en bijbehorende gebouwen. Andere hoge adellijke families zoals de Arenbergs en de Nassaus moesten wel mee in deze ontwikkeling en zij richtten hun kasteeltuinen opnieuw in en breidden hun warandes uit. Op deze manier konden ze hun status als voornaam adellijk geslacht behouden of zelfs vergroten.

De Nassaus en hun hof te Breda

Aan het begin van de zestiende eeuw verrees in Breda een groots paleis in re-

9. Reconstructie van het 'paviljoen van de zeven sterren' in het park van Edingen Bij dit paviljoen, gelegen op het hoogste punt van het park, komen nog steeds zeven dreven uit. (foto H. Adelaar)

naissancestijl onder impuls van graaf Hendrik III van Nassau. Hij liet zich inspireren door andere paleizen in Italië, Spanje en Frankrijk.[22] Bij dit paleis paste een nieuw opgezette paleistuin in renaissancestijl. De bouwmeester van het kasteel, Thomas Vincidor da Bologna, was tevens bekend als tuinontwerper.[23] Bij het oude kasteel van Breda lag van oudsher het Valkenberg. Zoals de naam al zegt was het een uitvalsbasis voor de jacht met valken, waarschijnlijk op reigers.[24] Om het Valkenberg beter vanuit het paleis bereikbaar te maken verplaatste Hendrik in 1535 het begijnhof, dat voor het kasteel lag, verderop naar de huidige Catharinastraat. Een deel van het begijnhofgebied werd bij het park getrokken dat in omvang verdubbelde. Het Valkenberg verloor zijn oude jachtfunctie en het gebouw waar de valken verbleven werd opgeruimd. Het Valkenberg werd opnieuw ingedeeld in twee delen. Vooraan tegen het kasteel lagen regelmatige gras- en bloemperken omgeven door lage haagjes. Hierbij hoorde een vijver. Meer achterin lag de zogenaamde 'bouwerie'. Hier stond een boomgaard en werd het boerenbedrijf uitgeoefend om de kasteelbewoners te voorzien van verse producten.

Het Valkenberg verloor dus zijn jachtfunctie bij de bouw van het nieuwe paleis. De heren van Breda beschikten echter van oudsher over een hele reeks van jachtdomeinen rond Breda, die aangeduid worden met de term warandes. In de rentmeesterrekeningen zijn deze gebieden onder deze naam terug te vinden. In de posten is sprake van warandes te Dongen, Gilze, Baerle, Alphen, Chaam, Zundert, Rijsbergen, Ginneken, Teteringen en Heusdenhout, Terheijden, Roosendaal en Steenbergen. Tenslotte was er nog een warande dicht bij Breda achter het klooster van St. Catharinadal.

Tegen het noorden van Breda bij het gebied de Belcrum begon een jachtdomein dat later werd aangeduid als de *Grote warande* Deze warande liep door naar het noorden tot de toenmalige grens met Holland bij het dorp Wagenberg. Het was een gevarieerd terrein tegen de rivier de Mark aan met zandheuveltjes, poldergebieden en bossen. Door het gebied liep de weg van Breda naar Terheijden. In 1558 verkreeg de vader van Filips Willem, Willem van Oranje, via ruil in dit gebied een stuk woeste grond waar hij een konijnenwarande wilde aanleggen. Op plaats van deze konijnenberg creëerde de veldheer Spinola in 1624 tijdens de belegering van Breda een schans, die zijn naam zou gaan dragen.[25]

Tussen Oosterhout en Dorst lag een uitgestrekte warande, die de Nassaus in het jaar 1525 voor 70 Rijnse gulden verpachtten. De pachter, in dit geval een François Back, was verantwoordelijk voor voldoende wild. In de rekening werden konijnen, hazen, patrijzen en ander wild genoemd.[26] De pachters waren verplicht een vierde deel van hun pacht aan de grafelijke hofmeester te leveren in de vorm van konijnen. Met behulp van twee windhonden moesten ze vossen en andere kleine roofdieren op afstand houden.[27] De pachters hadden voorts tot taak een minimum aantal konijnen op hun gebied te houden om de vleesvoorziening van het hof te borgen.

De interessante jachtgebieden verpachtten de Nassaus niet, maar die vielen direct onder het toezicht van door hen zelf benoemde warandemeesters. In deze gebieden kon op groot wild gejaagd worden of waren er mogelijkheden om met valken op reigers en andere vogels te jagen. Volgens het grafelijke waranderegelement van 1520 vielen alle waranden ten westen van de rivier de Mark onder hun gezag. Het is het gebied dat gelegen was tussen de plaatsen Ginneken, Galder, Princenhage, Strijbeek, Etten en Zevenbergen. De Zwartenbergse polder ten noorden van Etten viel er ook nog in.

De Nassaus waren vooral zuinig op het Liesbos. Personen die daar betrapt werden op het stropen van wilde zwijnen of herten konden rekenen op de zeer zware boete van 40 gulden. Omgerekend naar huidge maatstaven was dat een bedrag van ę € 2000.[28] De warandemeesters moesten fazanten en patrijzen die uit dit bos ontsnapten achtervolgen en terugbrengen. Uit andere bronnen is bekend dat rond het Liesbos een aarden wal was opgeworpen.[29] Buiten de Belcrumwarande was daarmee het Liesbos de enige warande in het land van Breda met een afscherming. De andere domeinen waren meestal open gebieden waar wegen doorheen liepen.

Ten oosten van de rivier De Mark viel het gebied dat begon bij de Zandbergen ten zuiden van Breda, dat doorloopt naar het Rentmeestersbos bij Teteringen en eindigde bij het Belcrumbos ten noorden van Breda eveneens onder de warandemeesters.

De warandemeesters beschikten over de bevoegdheid stropers of verdachte personen aan te houden en over te dragen aan de drost. Daarnaast moesten ze op wild jagen voor de paleiskeuken. Hiertoe beschikten ze over fretjes, waarmee de konijnen uit hun holen werden gejaagd. Het is bekend van het hof van de Nassaus in de zestiende eeuw dat er grote hoeveelheden vlees werden gegeten door de hovelingen.[30] De studie van historica Delen baseert zich vooral op de bewaarde rekeningen van de paleiskeuken. Daar de warandemeesters en de pachters het door hen geschoten wild meestal zonder een rekening bij te voegen afleverden op het paleis van de Nassaus, moet de hoeveelheid gegeten vlees nog groter zijn geweest. Een opgegraven stortkoker bij het kasteel van Breda met etensresten uit de keuken over de periode 1530-1540 bevestigt dit beeld. In de koker troffen archeologen resten aan van wild zwijn, edelhert, konijn en haas. Het overgrote deel van de botten in de stortkoker was afkomstig van weidevogels en watervogels. De jacht was belangrijk voor de vleesvoorziening van het grafelijke hof en de warandes moeten daar een grote rol in gespeeld hebben.[31]

De Nassaus waren grote liefhebbers van de jacht, vooral van de drijfjacht op groot wild, zoals herten en zwijnen. Daarnaast gingen ze graag met valken eropuit om reigers uit de lucht te halen. Buiten de warandemeesters waren zij de enige personen die in de warandes mochten jagen. Willem van Oranje beschikte bijvoorbeeld over twee valkeniers en zijn jachthonden hadden een zeer goede naam. Soms gaf hij een hond cadeau aan een vorst als relatiegeschenk. De honden werden soms opgehaald uit het verre Orange.

Samenvattend kan gesteld worden dat in het land van Breda in de zestiende eeuw tientallen warandes lagen in het gebied tussen Dongen en Steenbergen. Deze warandes waren exclusieve jachtterreinen voor de Nassaus, als heren van Breda. De pachters en de warandemeesters zorgden voor een regelmatige aanvoer van wild voor de paleiskeuken. Het Valkenberg werd in dezelfde periode omgezet in een siertuin met boomgaard en een moestuin voor het kasteel. De Nassaus misten dus een warande die vanuit het kasteel bereikbaar was en waar in een afgeschermde omgeving wilde dieren gehouden konden worden.

Prins Filips Willem: aanleg van een park in de Belcrum

Filips Willem (1554-1619) was de oudste zoon van Willem van Oranje en hij zou een drijvende kracht worden achter de aanleg van een nieuwe warande ten noorden van het kasteel in het gebied dat nog steeds wordt aangeduid met de naam Belcrum. Over zijn leven is in het vorige jaarboek nog geschreven in een artikel over de vervalsing rond het jaar 1600 van een aantal middeleeuwse oorkondes rondom Geertruidenberg.[32] Ton Kappelhof duidde hem hierin aan als de onfortuinlijke Nassau. Het onfortuinlijke slaat vooral op zijn kidnapping in 1568 door koning Filips II. Hij werd overgebracht naar Spanje en pas in 1596 kreeg hij weer toestemming naar de Nederlanden terug te keren. Het onfortuinlijke slaat ook op zijn gedwongen verblijf daarna in de Zuidelijke Nederlanden, die onder Habsburgse controle stonden. Hij kon pas in 1609 terugkeren naar Breda toen het sterfhuis van zijn vader was afgewerkt en zijn rechten als oudste zoon op de Brabantse bezittingen van

10. Het park Valkenberg bij het kasteel van Breda zoals afgebeeld op de kaart van Portius uit 1625. In een perkje zijn de initialen aangebracht van prins Filips Willem. In een ander perkje is een wapenschild afgebeeld. (Bron: Nationaal Archief, Den Haag, OPV Oorlog Plans van Vestingen, 17e-20e eeuw, nummer toegang 4.OPV, inventarisnummer B198)

zijn vader waren erkend. Verder speelde mee dat hij katholiek was. Dat aspect lijkt echter binnen de familie maar een kleine rol te hebben gespeeld. Het andere onfortuinlijke duidt op zijn kinderloze huwelijk. In 1606 huwde hij met een nichtje van de Franse koning: Eleonona van Bourbon-Condé. Voor de Nederlanden was dit echter een geluk bij een ongeluk, want een katholieke tak van de familie Nassau zou voor grote politieke problemen gezorgd hebben. Het onfortuinlijke had tenslotte te maken met de oorzaak van zijn overlijden die in geen enkele biografie ontbreekt. Na een verstopping kreeg hij een klysmabehandeling met een laxeermiddel. Zijn darmwand raakte hierdoor beschadigd en door een bloeding of ontsteking overleed hij kort daarop.

In het algemeen viel het echter wel mee met zijn onfortuinlijke leven. Hij vertoefde vaak aan het hof in Brussel, waar de Nassaus al eeuwenlang een eigen hof hadden dicht tegen het paleis. Hij organiseerde daar grootse feesten waar zeer vele hovelingen op af kwamen; meer bezoekers zelfs dan op de wat vormelijke feesten van de aartshertogen.[33] Hij hield dus van een zeer feestelijk hofleven en als een verwant van de Franse koning werd er ook wel het een en ander van hem verwacht. Hij kende het Franse hofleven van dichtbij. Zijn huwelijksfeest werd bijvoorbeeld gevierd in 1606 op het kasteel van Fontainebleau bij Parijs. Fontainebleau was een

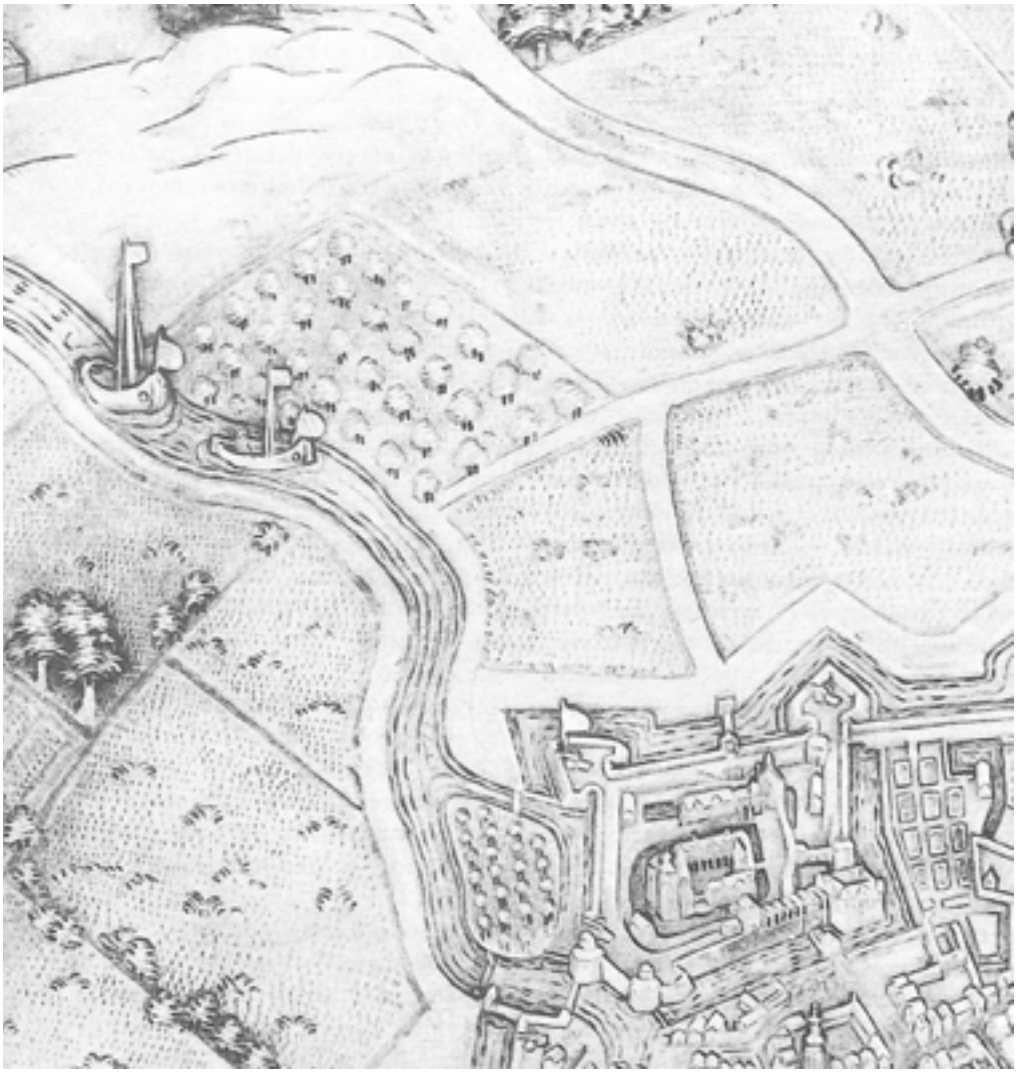

11. Het gebied 'de Belcrum' ten noorden van Breda had rond 1600 een overwegend agrarische bestemming. In het noorden zijn de zandige heuvels te zien van het Belcrumbos waar de Nassaus een warande hadden ingericht. De Speelhuislaan werd pas later als maliebaan aangelegd. (Van Wezel, 1999, p. 128)

groots opgezet complex met een groot park en een aansluitend jachtgebied. Tot de voorzieningen hoorden ondermeer een maliebaan en een voorloper van een tennisbaan ('jeu de paume').

Op 12 juli 1609 hield Filips Willem zijn plechtige intocht te Breda. Vanaf dat moment was zijn vaste woonadres Breda, hoewel hij ook vaak te Brussel en Diest vertoefde. Incidenteel reisde hij naar Orange. Na zijn intocht begon hij snel aan een programma om het kasteel van Breda zijn oude grandeur en uitstraling terug te ge-

ven samen met het park en de tuinen rondom het kasteel.[34] Prins Filips Willem bemoeide zich actief met het Valkenberg. Al in 1606, dus voor zijn terugkeer naar Breda, benoemde hij Govaert Matheeussz. van den Houte als vaste hovenier van het park. Hij had als taak voldoende groente en fruit af te leveren op het kasteel.[35] In 1610 liet Filips Willem voor een zeer groot bedrag de vijver in het park schoonmaken en uitdiepen. In het park werden zelfs in één van de perken zijn initialen aangebracht die jaren na zijn dood nog te zien waren.[36] Hij moet zich hebben laten inspireren door de ontwikkeling van de parken in Brussel en Mariemont, die hij na 1596 en bij zijn terugkeer uit Spanje van dichtbij kon volgen.

Filips Willem miste nog een warande dicht bij het kasteel om daar wilde dieren als konijnen en herten te kunnen houden. Tevens zou hier een jachtslot of speelhuis moeten zijn om als ontmoetingspunt voor de jagers en hun gevolg te kunnen dienen. Het park van het Valkenberg bood hiervoor geen mogelijkheden meer en was al ingericht met een renaissancetuin en een boomgaard. Het park lag ingeklemd tussen het kasteel in het westen, de groeiende stad in het zuiden/oosten en de stadsverdedigingswerken met de singels aan de noordkant. Het park had toen een omvang van maar twee ha. Ruimte voor uitbouw, zeker voor een warande, was er niet meer en de prins moest dus verderop gaan kijken.

Hij had daarbij de keuze uit twee mogelijkheden. De eerste mogelijkheid zouden we kunnen aanduiden met het Mariemont/Chambord-model. Dit zou de ontwikkeling betekenen van een warande met een speelhuis op afstand van Breda. Het speelhuis zou dan ook een logeermogelijkheid moeten krijgen voor hoge gasten, met een eigen siertuin en een warande als dierentuin en jachtgebied. De tweede mogelijkheid zouden we het Coudenberg-model kunnen noemen, naar het paleis in Brussel. De warande lag daar direct tegen de paleistuin en in het park stond een speelhuis van beperkte omvang met vooral een uitkijkfunctie.

Waarschijnlijk was Filips Willem in eerste instantie het meest geporteerd voor het prestigieuze Mariemont-model. Hij wilde waarschijnlijk het slotje van Bouvigne, gelegen ten zuiden van Breda onder het Ginneken, een dergelijke functie geven. In 1611 kocht namelijk zijn raadsheer Jan Baptist Keermans dit slotje, waarna het drie jaar later door Filips Willem zelf werd aangekocht met het omliggende gebied. Als centrum van de jacht voor de Nassaus heeft Bouvigne echter nooit gediend.[37]

In de bronnen is nergens direct terug te vinden waarom hij zijn plannen met Bouvigne niet doorzette. Mogelijk was de ombouw naar een groot hoofdgebouw à la Mariemont te duur. Bovendien beschikten de Nassaus met hun paleis te Breda al over een gloednieuw renaissancepaleis met bijbehorend park. Tenslotte lagen hun favoriete jachtdomeinen niet in dit gebied maar eerder ten westen van Breda bij het Liesbos en ten noorden van de stad richting Terheijden.

Na 1612 richtte de prins zijn pijlen op het gebied direct ten noorden van het kasteel. In de bronnen werd dit gebied aangeduid als 'achter het kasteel'. Dit gebied heet nog steeds de Belcrum en had toen deels een agrarische functie. Aan de noordkant van de Belcrum lagen zandige heuvels en dit gebied duidde men aan als het 'Belcrembosch'. Dit beboste stuk van de Belcrum was al lang een warande van de

Nassaus. Het gebied had een ideale ligging voor de aanleg van een warande, want het lag tegen de rivier de Mark aan wat mogelijkheden gaf om op reigers te jagen met valken. Voorts kon op de hoogste zandige heuvel een speelhuis worden gebouwd van waaruit de jacht gevolgd kon worden. Verder vormde het jachtslot een goede uitvalsbasis naar hun jachtgebied. Het Belcrumbos vormde het beginpunt van de warande van Terheijden. Dit jachtdomein liep via de rivier De Mark langs Terheijden tot Hollands Brabant. Hun andere jachtgebieden bij Teteringen en Oosterhout waren van hieruit ook goed te bereiken. Ten slotte was via een apart bruggetje en een dreef het domein vanuit het kasteel snel bereikbaar. Hiermee koos hij voor het Coudenberg-model waarbij er geen apart jachtslot werd gecreëerd op afstand, maar waar paleistuin en warande op elkaar aansloten. Helemaal naadloos kon dat niet in Breda vanwege de verdedigingswerken en de singels die ertussen lagen. Het Mariemont-model was voorts niet zo nodig te Breda, omdat vanuit het paleis in de stad de jachtdomeinen goed bereikbaar waren.

Vanaf maart 1612 begon prins Filips Willem systematisch het hele gebied aan te kopen. In het archief van de Nassause Domeinraad zijn de aankoopaktes bewaard gebleven samen met een totale afrekening.[38] Ghijsbrecht Eelckens legde in deze rekening verantwoording af aan de prins voor de aankoop van de percelen. Het merendeel van de aktes betreft de aankoop van landbouwgrond, soms ook een ruil. Een Jacob Goderts Boge verkocht bijvoorbeeld op 26 juni 1612 een stuk weiland aan Filips Willem van 200 bij negen roeden bij het 'Belcrembosch in't perck van syne furst'. De aankopen liepen door tot in het jaar 1616. Eelckens had van zijn heer een aankoopbudget gekregen van *f* 17.374. De uitgaven aan percelen kwamen op *f* 17.402, waardoor er een klein tekort ontstond van *f* 28. De uitgaven gingen voor het merendeel naar de aankoop van de percelen landbouwgrond, maar *f* 200 ging naar vergaderingen en etentjes. Voor het opstellen van de schepenaktes gaf Eelckens nog eens *f* 40 uit. Het hele gebied van de Belcrum had een oppervlakte van 60 ha. Eerder al kochten de Franse koning en de Brabantse hertogen systematisch landbouwgrond op voor het vergroten van hun warandes.

Het is zeker dat Filips Willem al begonnen was met het herinrichten van de al langer bestaande Belcrumwarande. Hij had namelijk al een speciale warandemeester voor dit gebied aangesteld in de persoon van Laurens le Hec. Na zijn overlijden zou zijn broer Maurits, in zijn functie van heer van Breda, deze Laurens in dienst houden. Zijn aanstellingsbrief, opgesteld op 4 februari 1619 te 's-Gravenhage, is bewaard gebleven. [39] Hij kreeg de bevoegdheid honden die het park binnen drongen op te jagen en af te schieten. Daarnaast mocht hij alle personen aanhouden die op de wilde beesten in of buiten de warande jaagden en hen hun geweren, bogen of honden afnemen. Daarna kon hij ze overdragen aan het gerecht. Indien mensen zonder zijn toestemming paarden, schapen of andere beesten op de warande lieten grazen, mocht hij ze direct een boete geven. Voor zijn werk, het toezien op het wild en de beesten, ontving de warandemeester een salaris van *f* 100 en een veertel rogge (86,4 liter). Na het overlijden van Filips Willem in februari 1618 had hij nog salaris tegoed tot december 1618. De Franse familienaam wijst op een herkomst uit Franstalig België of Frankrijk. Of dit toeval is of niet: de aartshertogen hadden ook een warandemeester voor Mariemont met familienaam Le Hec. Alleen zijn voornaam was

12 Het speelhuis gezien vanuit het noorden. Aquarel uit de achttiende eeuw. (Stadsarchief Breda Coll. Beeld en Geluid 1996-0479. In 1996 aangekocht uit bibliotheek van de kapucijnen te Den Bosch)

Jean. [40] Het is wel weer een aanwijzing dat de inspiratiebron voor de aanleg van het park met speelhuis het Brusselse hof was.

De bouw van een 'huysinge van plaisance' *(speelhuis) in de Belcrum door prins Maurits*

In de akte van aanstelling van de warandemeester werd van een speelhuis niet gerept. Waarschijnlijk was dit huis er nog niet of alleen nog maar in voorbereiding. Na de dood van Filips Willem neemt Maurits de warandeplannen van zijn broer voortvarend in uitvoering. Maurits was als erfgenaam van zijn broer direct na zijn overlijden in februari 1618 al in Breda, hoewel hij pas twee jaar later plechtig ingehaald zou worden als de nieuwe heer van Breda. Van een veronderstelde animositeit tussen de broers is weinig terug te vinden en alles duidt op continuïteit. Maurits nam de bouwmeesters en beheerders van Filips Willem over en hij zette zijn bouwprogramma te Breda verder door. Zo ging hij verder met het reparatie- en restauratiewerk aan het kasteel en de ommuring van de stad werd nog aanzienlijk versterkt. In het Valkenberg liet Maurits door de uit Alkmaar afkomstige bouwmeester Melchior van Herbach, die al onder zijn broer in Breda werkte, een galerij aanleggen met een volière.[41]

Maurits had net als zijn broer interesse in de aanleg van parken en warandes. In dezelfde periode als die waarin het Belcrumpark werd aangelegd, creëerde hij een

lusthof aan de zuidwestkant van het Binnenhof te Den Haag. Hij had voorliefde voor strakke vormen en de tuin werd opgebouwd uit cirkels en vierkanten. Maurits hield hier exotische dieren, zoals een kasuaris uit Indië en een luipaard. Maurits had daar graag nog een olifant en een kaketoe aan toe willen voegen.[42] In de duingebieden rond Den Haag legde hij voorts warandes aan die met palissades waren omringd. De prins importeerde per schip herten uit Engeland en Duitsland die hij in deze gebieden uitzette.[43]

Blijkbaar heeft Filips Willem tot zijn overlijden begin 1618 niet veel meer kunnen doen dan het aankopen van grond. In een domeinrekening werd later opgetekend dat Maurits rond de landerijen een palissade bouwde en daarbinnen herten, konijnen en ander wild uitzette.[44]

In een toevallig bewaarde kopie van de rentmeesterrekening uit 1621 wordt meer duidelijk over de rol van Maurits bij de bouw van het speelhuis (*huysinge van plaisance*) en het omringende park.[45] Bij een aantal posten in deze rekening werd de naam genoemd van Balthasar Baldius. Deze schepen speelde zowel onder Filips Willem als Maurits een rol bij het toezicht op het Valkenberg. Hij werd aangeduid als directeur van het Valkenberg en hij woonde in het huis Pergamont, dat in hetzelfde park stond. Bij de aanleg van de warande in de Belcrum had Baldius een toezichthoudende rol, vooral op economisch gebied.[46] In de rekening wordt zijn functie aangeduid als rendant (rentmeester) en controleur van de heren van Breda.

Een belangrijke rol bij de bouw van het huis speelde Melchior van Herbach. In de rekening wordt hij aangeduid als meester-steenhouwer en architect van de heren van Breda. Een rol voor hem als ontwerper van het speelhuis ligt dan voor de hand. Voor de bouw zelf moest hij echter in concurrentie met andere aannemers. Hij kreeg de aanleg van de keldergewelven en keldervloer gegund omdat hij bij een openbare aanbesteding als laagste had ingeschreven. Voor de aanleg van de kelder, de aanleg van een trap en wat buitenwerk diende hij een rekening in van *f* 492. Voor het sluitwerk en de dorpels kon hij nog eens *f* 37 declareren. De kelder beschikte over een opening voor de aan- en afvoer van goederen. Een timmerman maakte een kozijn en een deurtje om deze opening af te kunnen sluiten. Dezelfde timmerman, Gijsbrecht Geritssn., timmerde nog een poortje voor de traptoren, gemaakt van dubbele planken. Dit timmerwerk kostte *f* 13.

In de ramen van het speelhuis kwam gebrandschilderd glas, in de rekeningen aangeduid als Bourgondisch glas. De hofglasmaker Peter Cornelissn. Gobbinckx leverde dit glas voor het hoge bedrag van *f* 181. Wijnant Dierxssn., de officiële slotenmaker van de heren van Breda, kreeg tot taak om in het *huysinge van plaisance* sloten voor de vensters te maken. Hij maakte 132 venstersloten met 132 bijbehorende spieën. Verder leverde hij nog 80 handvatten en 60 rozetten als versiering. Hij kon *f* 172 in rekening brengen. De loodgieter Thomas Cornelissn. Ardon bracht *f* 4 in rekening voor gesmolten lood.

Op het dak van het speelhuis bevestigde timmerman Gijsbrecht een lantaarn voor de som van *f* 150. Op de bewaarde prenten van het speelhuis is deze opbouw op het dak nog goed te zien. Tijdens de opgraving kwamen restanten tevoorschijn van de leien die op het dak lagen. Bij het bevestigen van de daklantaarn kwam een tegenvaller aan het licht. De dakconstructie was te zwak om de lantaarn te kunnen

13. Prent van het speelhuis uit 1729. (Breda's Museum)

dragen. De vijfhoekige sokkel moest vervangen worden door een sterkere achthoekige sokkel en de kapconstructie moest van binnenuit worden versterkt met zogenaamde steekbanden. Deze tegenvaller kostte Maurits een extra bedrag van *f* 31.

Daniel de Prince kreeg als opdracht de 88 vensters twee maal te schilderen. Hij moest binnen en buiten een blokwerk-patroon aanbrengen, waarschijnlijk om op de muren met stucwerk een patroon aan te brengen waardoor het op natuursteen leek. Dit kostte *f* 130. De afbouw van het speelhuis kostte in 1621 hiermee bij elkaar *f* 1210. Omgerekend naar euro's zou dat nu uitkomen op een bedrag van €ą7.000.

In deze rekening over het jaar 1621 was nergens een vermelding te vinden over metselwerk of over de aankoop van bakstenen. De rekening geeft de indruk dat het speelhuis er al in ruwbouw stond met alle buitenmuren en dat het alleen nog afgewerkt diende te worden. Uit de rekening blijkt dat de kap van het dak, zonder daklantaarn, al aanwezig was. Helaas is de rekening van 1621 de enige rekening die be-

14. Poort van vleeshal te Breda aan de Grote Markt gebouwd in 1614 door Melchior van Herbach. (Wikimedia, 2008, G. Lanting)

waard is gebleven uit deze periode en ontbreken rekeningen uit de voorgaande en de daaropvolgende jaren. De totale bouwsom kan daarom op basis van de bewaarde rekeningen nooit worden vastgesteld, hoogstens zeer ruw geschat.

De posten uit de rekening blijken goed overeen te komen met de bewaarde prenten van het speelhuis. De 88 vensters blijken te kloppen met de bewaarde afbeeldingen. In de traptoren is het deurtje, gemaakt van de houten planken, goed terug te zien. Op het dak staat steeds de lantaarn.

Op de bewaarde prenten valt goed te zien dat het speelhuis gebouwd is in renaissancestijl en dat het acht zijden heeft. Inclusief de kelder had het vier bouwlagen, net als Mariemont. Volgens een later verslag rustte het speelhuis van binnen op acht platte pilaren.[47] Waarschijnlijk doelde men op de steunberen die, zoals we op de prenten zien, op de hoeken wat naar buiten staken. Van het interieur is uit de rekeningen bijna niets bekend en ook niet uit latere verslagen. De kelder had een gewelf en moet dus bijna zeker uit één ruimte bestaan hebben. Uit de bewaarde tekeningen kan afgeleid worden dat elke verdieping één vertrek had met een rondom lopende galerij. De derde verdieping van het speelhuis is namelijk een stuk smaller waardoor

er op de verdieping eronder pilaren of dragende muren moeten hebben gestaan die dit gewicht opvingen.

Het speelhuis was gebouwd op een zandheuvel.[48] Bij de opgraving van het speelhuis in mei 2009 was de witte, zandige ondergrond nog steeds goed te zien.

In de domeinrekeningen van 1621 duikt de naam van Melchior van Herbach op als architect en meester-steenhouwer van de heren van Breda. Hij was als aannemer betrokken bij het metselwerk van het jachtslot in de Belcrum en gezien de bouwstijl vrijwel zeker de ontwerper van het gebouw. Van deze Herbach of Harbach, afkomstig uit Alkmaar, zijn uit deze periode meer gebouwen bekend in West-Brabant. Nadat hij eerst in Alkmaar actief was, bouwde hij in 1614 de toegangspoort van de nieuwe Vleeshal op de Bredase Grote Markt in opdracht van het Bredase stadsbestuur. Een imposante poort uit witte natuursteen in renaissancestijl. Korte tijd later bouwde hij nog een toegangspoort aan de achterzijde van de Vleeshal in de Karrestraat. Beide poorten zijn nog steeds te bewonderen in Breda. De poort van de Vleeshal is zelfs het enige overblijfsel van de originele bouw. In 1772 werd de gevel gesloopt en vervangen door een nieuwe gevel met behoud van de poort van Van Herbach. In deze periode moet Van Herbach nauw hebben samengewerkt met prins Filips Willem. Het door Filips Willem heropgerichte schuttersgilde van St. Joris nam zijn intrek in de bovenkamer van de hal en de prins beval hem aan in Amsterdam voor het ontwerpen van gebouwen.[49]

Na het overlijden van Filips Willem in 1618 ging Herbach voor Maurits werken bij de inrichting van het Valkenberg en de bouw van het speelhuis. Maurits was bezig met een prestigieus bouwprogramma in de door de Republiek bezette delen van Brabant. Hij financierde de vernieuwing van het raadhuis van Willemstad in 1616 en daarvóór had hij in dezelfde plaats de bouw van de eerste protestante kerk van Nederland mogelijk gemaakt. Deze koepelkerk werd gebouwd tussen 1601 en 1607. De aannemers voor deze kerk kwamen uit Dordrecht, Rotterdam en Delft. Opmerkelijk is hierbij dat Maurits voor deze kerk een bedrag van 7000 Carolus gulden schonk op voorwaarde dat de kerk een ronde of achthoekige vorm zou krijgen.[50] Het werd de achthoekige vorm, net als het speelhuis. Samen met de lantaarn op het dak zijn de overeenkomsten in architectuur tussen de koepelkerk en het speelhuis groot. Voor de bouw van de koepelkerk werd als reden opgegeven dat de ronde of achthoekige bouw te maken had met de protestante eredienst, waarbij niet meer het altaar maar de kansel centraal stond. Kapellen met altaar waren niet langer nodig in de kerk. Bij de achthoekige bouw lijkt voor Maurits meegespeeld te hebben dat hij zich wilde spiegelen aan andere kastelen van de Nassaus. Zo had het kasteel te Breda twee achthoekige torens aan de voorkant en het Hof van Nassau te Diest had ook een achthoekige toren.[51]

De bouw van het nieuwe raadhuis van Klundert in 1621 financierde Maurits voor een groot deel en hij subsidieerde de bouw met *f* 5000.[52] Als ontwerper van het raadhuis komt Melchior van Herbach weer naar voren als de bouwmeester van de prins. Hij leverde de bouwtekeningen voor het raadhuis.[53] Hij droeg voorts aan het gemeentebestuur een bekwame meester-metselaar voor en gaf het bestuur aan niet te zuinig te zijn bij het vaststellen van zijn salaris. Daarnaast leverde hij natuur-

steen voor de ornamenten. Het raadhuis van Klundert valt een in een groep van gebouwen die versierd waren met zogenaamde Keysermotieven. Een stijl die zijn oorsprong vindt in het noorden van Holland, wat goed past bij de herkomst van Herbach (Alkmaar). Een ander gebouw uit deze groep is het waaggebouw in Nijmegen. Deze bouwstroming ontleent zijn naam aan de Amsterdamse stadsarchitect Hendrik de Keyser (1565-1621).

Het speelhuis in de Belcrum lijkt vooral geïnspireerd op het Groenhuis in het park op de Coudenberg en op Mariemont in zijn eerste bouwfase, toen het nog niet meer was dan een vierkante toren. Beide voorbeelden hadden drie verdiepingen en lagen hoog binnen het park. Mariemont door zijn ligging op een heuvel, het Groenhuis doordat het was gebouwd op palen. Het huis in de Belcrum had een meer bescheiden opzet dan Mariemont. Mariemont had oorspronkelijk een oppervlakte per verdieping van 360 m^2 en Breda 175 m^2. De twee andere huizen lagen in het water, van het speelhuis in Breda is geen gracht bekend. De aanleg van een gracht zou zeer moeilijk en duur zijn geweest. Het speelhuis lag op een heuvel en water voor een gracht zou dan van hoger gelegen gebieden via buizen aangevoerd moeten worden. Het alternatief was het water via een molen op te pompen. Beide oplossingen zouden kostbaar geweest zijn. Van Herbach koos voorts voor een schuin dak, wat bij een regenachtig klimaat erg verstandig is en ook Mariemont zou later een schuin dak krijgen. Een verschil was de achthoekige vorm van het huis in Breda, in tegenstelling tot de twee andere vierkante speelhuizen. Hierin lijkt duidelijk de hand van prins Maurits te bespeuren die een voorkeur had voor ronde of achthoekige vormen. De toren in Edingen was zevenhoekig.

De aanleg van een sterrenbos rond het speelhuis

In 1621 legde Maurits een park aan rond het speelhuis. De domeinrekeningen geven inzicht over de aanleg van dit gebied, vooral over de aanplant. Hovenier Joris Gielissn. Schenckel ontving *f* 30 voor de aanplant van 1100 doornstruiken rond het speelhuis. Later kwamen daar nog 1200 doornstruiken bij voor *f* 35. Het aanvoeren en planten van doornstruiken en heesters uit het Ulvenhoutse bos voor het aanleggen van een dubbele haag rond het huis kostte *f* 21. Dit was inclusief het aanbrengen van goede grond. Waarschijnlijk stonden langs de dreven in het bos lindebomen. In de rekeningen is daar sprake van en een timmerman moest er iets omheen maken.[54] Om het park stond al een houten palissade. Een smid leverde voor *f* 47 ijzerbeslag en nagels voor het versterken van deze omheining. Bij elkaar kostte de aanleg van het park in 1621 een bedrag van *f* 133.

De aanplant van vooral struiken had tot doel de wilde dieren tot dicht bij het speelhuis te lokken en een geschikte habitat te bieden. Te Mariemont bij Binche was een soortgelijke beplanting. Daartussendoor liet men open stukken om zichtlijnen te bieden. In het Belcrumbos legde men daarom acht lanen aan door het bos, vandaar de naam sterrenbos. Op de Haagse kaart van Portius uit 1625 zijn deze lanen duidelijk te zien. In Binche waren ook acht lange bomenlanen aangelegd die dienden als zichtlijnen (vista) en om de centrale positie van het slot te benadrukken. Verder vergemakkelijkten de acht dreven de vangst van de beesten. Die konden vanuit de

15: Detail Portiuskaart 1625 met Sterrenbos en maliebaan (Palmage) in Belcrum. De maliebaan is later opgenomen in de Speelhuislaan. Aan de onderkant het kasteel van Breda met het park Valkenberg . De Belcrumwarande was vanuit het kasteel direct te bereiken via een drietal bruggetjes en een laantje. (Stadsarchief Breda Beeldbank D121)

struiken naar de lanen worden gedreven en daar worden gevangen of afgeschoten.

Zoals al eerder vermeld had de renaissancetuin van Edingen, aangelegd 30 jaar na het speelhuis van de Belcrum, eveneens een stervormig patroon van lanen. Zeven lanen kwamen daar uit op een klassiek uitziende tempel die bekend stond als het paviljoen van de zeven sterren. Aan het eind van de zeventiende eeuw bouwde men aan de rand van hetzelfde park een uitkijktoren met de naam van Parnassusberg. De naam ontleende deze toren aan de gelijknamige berg in Griekenland die een belangrijke rol speelde in de Griekse mythologie. De berg was verbonden met de god Apollo en belichaamde het belang van literatuur en poëzie. Via een spiraalvormige weg om de toren heen bereikte men de top om van daaruit veilig de jacht te kunnen volgen. De traditie van luxe uitkijktorens zette zich later dus voort.

De vorm van een sterrenbos had geen duidelijke voorganger. In Mariemont liepen de lange dreven parallel aan elkaar en het park op de Coudenberg had in deze periode nog geen duidelijk patroon van dreven. Het sterrenbos met in het midden het speelhuis lijkt daarom een vernieuwing van de Nassaus.[55]

De maliebaan

Het derde onderdeel van de Belcrumwarande was een maliebaan. Op de kaart van Portius wordt deze baan aangeduid met de term *Palmage*. Deze maliebaan sloot aan op één van de lanen van het sterrenbos en verlengde de zichtlijn. In Utrecht ligt nog steeds de maliebaan, die werd aangelegd in 1637 om de studenten van de universiteit vertier te bieden. De baan was 200 roeden land (750 meter) en had als bijzonderheid dat de ondergrond bestond uit schelpen. Andere banen waren meestal bedekt met steenslag. Langs de kanten waren daar houten kantschotten aangebracht waarop de afstanden te lezen waren. Aan het begin en het eind stonden palen, die als beginpunt en eindpunt dienden. Het was de bedoeling met zo weinig mogelijk slagen met een soort hamer een bal van de ene paal naar de andere paal te slaan. Daarbij diende in het midden nog een poort, de zogenaamde *passé*, te worden genomen. De goede spelers konden dat alles afronden in drie slagen.[56]

Het spel werd voor het eerst gespeeld aan het Franse hof in de zestiende eeuw. Daar werd het aangeduid als *jeu de mail*. De naam ontleende de sport aan de flexibele stok van taai hout met een fluwelen handvat die voorzien was van een enigszins afgeschuinde en met metaal beklede hamerslag. Deze hamervorm ontleende zijn naam aan het Latijnse woord voor hamer (*malleus*). Het spel werd ook aangeduid als *palmaille*, waarbij pal sloeg op houten bal. In Parijs ligt in de buurt van het oude koninklijke paleis van het Louvre nog steeds de Rue du Mail als overblijfsel van een oude maliebaan. Verder beschikten de Franse koningen op hun jachtslot van Fontainebleau over een maliebaan. Filips Willem trad in dit kasteel in het huwelijk met Eleonora van Bourbon-Condé.[57]

De Nassaus wilden hierbij niet achterblijven. In 1606 kwam er een maliebaan in Den Haag, waar het huidige Malieveld nog aan herinnert. Dit veld lag overigens tegen de baan aan. Later legden ze bij hun kasteel Het Loo een maliebaan aan. Ook de jonge universiteitssteden Leiden en Utrecht kregen hun maliebaan. In Utrecht heeft de baan zijn naam gehouden.

16. Schilderij uit 1850 van de Palmaille te Hamburg. Net als de Speelhuislaan te Breda een voormalige maliebaan. Deze baan werd aangelegd in 1638. In de negentiende eeuw ging de rijke burgerij zich hier vestigen. (Wikipedia)

Meerdere steden waar een hof zetelde kregen in deze periode hun eigen maliebaan. Zo kreeg Londen tegen het St. Jamespark zijn Pall Mall, Hamburg heeft nog steeds zijn Palmaille. Ze maakten daar oorspronkelijk deel uit van een parkcomplex rondom het paleis.

In het Engels zou later de naam *mall* van betekenis veranderen in openbare schaduwrijke straat. Nog later ontwikkelde het woord *mall* zich in de Verenigde Staten verder en kreeg de betekenis van winkelcentrum.

De huidige Speelhuislaan is eigenlijk het best bewaarde onderdeel van de vroegere Belcrumwarande. In deze laan zijn nog steeds de afmetingen van de oude maliebaan te herkennen. De Speelhuislaan is de eerste 750 meter helemaal recht om dan pas een knik te maken. De maliebaan was vanuit het kasteel te benaderen door een bruggetje over de slotgracht en een speciaal aangelegd laantje.

Conclusie

De twee prinsen van Oranje-Nassau, Filips Willem en Maurits, werkten gebroe-

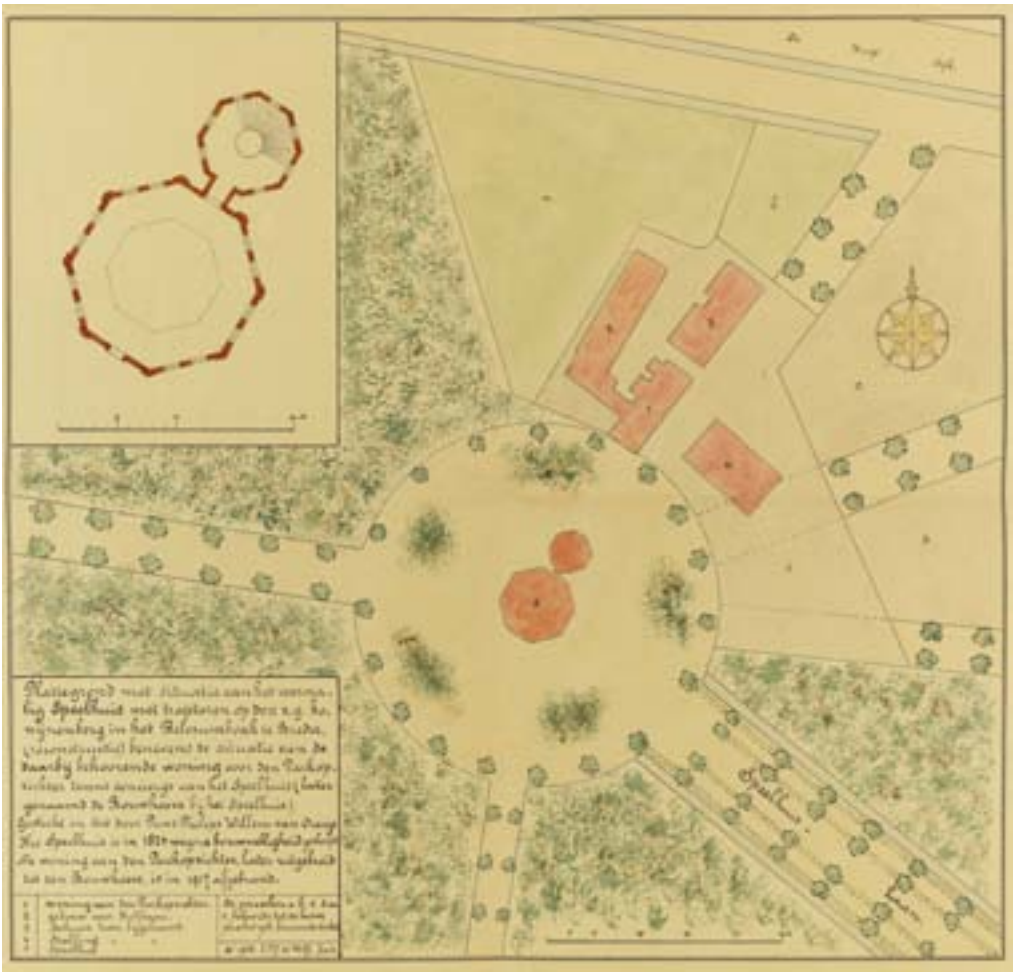

17. Plattegrond van het speelhuis en de hoeve door E.P.J. Wolf 1938. (Stadsarchief Beeldbank, Collectie De Wolf, IV, 11 inv. nr. 7)

derlijk samen om bij Breda een park- en jachtcomplex aan te leggen dat kon wedijveren met andere soortgelijke kastelen in Europa. Filips Willem wilde in Breda het warandepark bij het paleis op de Coudenberg van de aartshertogen in Brussel zeker evenaren en als het kon overtreffen. Het Valkenbergpark bij het kasteel en de Belcrumwarande overtroffen samen in oppervlakte het warandepark te Brussel. Maurits nam na het overlijden van zijn broer het project over en bouwde het speelhuis en zorgde voor de beplanting en een palissade. Voor Maurits paste het speelhuis in een bouwprogramma voor westelijk Brabant dat zijn gegroeide status moest uitdragen. Het speelhuis had vooral de functie van een zeer representatieve ontmoetingsruimte. Vanuit de bovenste verdieping konden hoge gasten de jacht volgen. Op de benedenverdieping kon op niveau een hapje worden gegeten. Een logeerfunctie

zoals Mariemont wel had heeft het speelhuis waarschijnlijk nooit gehad. Vanuit de warande waren de belangrijkste jachtdomeinen van de Nassaus ten noorden en oosten van Breda goed bereikbaar.

Mogelijk dacht prins Filips Willem eerst aan het ontwikkelen van een jachtslot net als Mariemont met eigen siertuinen en een verblijfsfunctie. Daartoe werd het kasteeltje Bouvigne ten zuiden van Breda aangekocht. Dit plan kwam nooit verder te uitvoer en na 1612 begon hij landbouwgrond op te kopen in het gebied Belcrum ten noorden van hun paleis, om net als in Brussel bij zijn eigen paleis een samenhangend park te krijgen van sierpark met boomgaard (Valkenberg) en een warande. Naar voorbeeld van Mariemont kreeg het speelhuis een sterke aanwezigheid in het park door zijn ligging op een hoog punt en door de aanleg van dreven, die zichtlijnen vormden van en naar het speelhuis.

Maurits investeerde als verwoed jager grote bedragen in de jachtbuitens. Inclusief de aankoop van de grond moet het speelhuis met warande tussen de *f* 20.000 en *f* 30.000 gekost hebben. De bouw van het Prinsenhuis in Willemstad, oorspronkelijk gepland als jachtslot, rond 1623 kostte meer dan *f* 19.000. Maurits was echter een succesvolle manager van de familieonderneming Oranje-Nassau en zijn jaarlijkse inkomsten uit de eigen domeinen schatte men op *f* 250.000 per jaar. Daarnaast had hij nog inkomsten uit zijn politieke ambten die geschat werden op *f* 170.000 per jaar. Hij kon dit soort investeringen dus goed zelf dragen.[58] Het speelhuis kon nog niet wedijveren met het complex van de aartshertogen in Mariemont dat een investering vergde die zeker twintig keer hoger lag dan die voor het speelhuis. Pas later, met de aanleg van paleis Het Loo, zou het huis Nassau een waardig alternatief krijgen voor Mariemont.

Epiloog: Het speelhuis na 1620

Om een vrij schootsveld te houden werd in 1624, kort voor de belegering van Breda, de palissade afgebroken en het bos gekapt.[59] Portius geeft dan ook op zijn kaart aan dat het Belcrumbos is *afgehauwen*. Het salaris van de warandemeester werd opgeschort en de weilanden werden verpacht aan boeren. In 1637 kwam Breda weer in Staatse handen na de belegering door Frederik Hendrik. Op belegeringskaarten is het speelhuis nog aangegeven, maar een bos er omheen ontbreekt. In 1648 begon de jong gestorven stadhouder Willem II aan een renovatie van het park of de warande van de Belcrum. Een groot deel van de pachtcontracten met boeren die het terrein tijdelijk hadden mogen gebruiken werden opgezegd en binnen de herstelde warande liet hij weer wild uitzetten.

Op 13 september 1653 kreeg Johannes Richard Eedes zijn benoeming tot warandemeester van de Belcrum. Hij mocht het kleine huis bij het speelhuis bewonen en kreeg tot taak toezicht te houden op de herten en de konijnen.[60] Hij moest iedere avond bij het luiden van de avondklok de poort van de warande sluiten. De pachters van grond binnen de warande hadden een sleutel van de poort waarmee ze altijd het domein konden verlaten. Ze moesten 's avonds de poort wel weer achter zich sluiten. Bij de warande hoorde een sluis en de warandemeester was er voor verantwoordelijk dat het water afgevoerd werd naar de rivier, zodat de dreven droog ble-

18. Kadasterkaart van de Belcrum uit 1820. Het speelhuis is nog op de kaart aangegeven met het omliggende bos en de boerderij. (http://watwaswaar.nl)

ven.[61] Het speelhuis moest hij gesloten houden en het mocht alleen worden geopend voor aanzienlijke personen. Binnen het speelhuis mocht geen bier of wijn worden gedronken. Hij mocht bezoekers op verzoek toelaten tot het park, maar hij moest er wel op toezien dat ze voor het vallen van de avond weer vertrokken en ze mochten niet bij hem logeren. Hij had tot taak om het speelhuis schoon te houden en af en toe de vensters open te zetten om verse lucht naar binnen te brengen. Tenslotte moest Eedes, ook wel aangeduid als *garenier*, toezien op het uitgezette grof wild en de konijnen.

Duidelijk is dat de Belcrumwarande in 1653 veranderd was in een park waar de

aanzienlijke burgerij kon vertoeven. Zij konden ook het speelhuis bezoeken, maar daar geen drankje drinken of een feest houden. De mogelijkheid om er opnieuw wild uit te zetten hield men open. Een deel van de warande bleef verpacht aan boeren. De warandemeester ontving nog steeds een salaris voor zijn werk en hij kreeg een stuk grond om daar twee koeien op te laten weiden. Hij woonde in een aparte hoeve, die waarschijnlijk al een herbergfunctie had.

Vanaf het jaar 1662 staat een François van Ongeren vermeld als opzichter van Belcrumpark. Binnen een jaar vroeg hij aan Amalia van Solms, de weduwe van Frederik Hendrik, toestemming om geen huur meer te hoeven betalen voor het stuk wei bij de waterkant waar zijn twee koeien graasden, omdat hij met zijn familie van zijn salaris niet rond kon komen.[62]

Bij de start van de onderhandelingen voor de Vrede van Breda in 1667 had het speelhuis nog genoeg van zijn oude glorie behouden en de Britse ambassadeurs stelden zich hier op om hun plechtige intocht in de stad te beginnen. Op de woensdag voor de ondertekening van het vredesverdrag (31 juli) dineerde een aantal belangrijke delegatieleden in het speelhuis. Tijdens dezelfde vredesonderhandelingen kregen dronken soldaten ruzie met elkaar in de grote kamer van het speelhuis. De soldaten

19 W.A. Lammers. Schilderij uit ca. 1870 van uitspanning bij het voormalige speelhuis. In 1917 brandde de herberg af en werd niet meer herbouwd. Afmetingen 100 x 80 cm. Na een veiling in 1943 te Den Bosch is het schilderij niet meer traceerbaar. (Breda's museum).

20. De Belcrumpolder in 1924. De warande met sterrenbos is nog steeds duidelijk te herkennen. Kaart uit 1926. (Stadsarchief Breda Beeldbank D0331)

achtervolgden beheerder Van Ongeren tot in zijn slaapkamer. Met de grote kamer van het speelhuis moet bedoeld zijn de woning van beheerder en niet het speelhuis zelf. Van Ongeren vulde zijn schaarse inkomen aan met horeca-activiteiten en zijn woonkamer had hij ingericht als gelagkamer. Volgens zijn contract woonde hij in een hoeve tegen het speelhuis aan. Het speelhuis zelf bleef voorbehouden aan deftige gasten.[63]

Onder stadhouder-koning Willem III werd het Belcrumpark voortaan gewoon verpacht. Zeker vanaf 1687 pachtte Lambrecht Boudewijns het domein. Hij kreeg geen waar voor zijn geld, want als gevolg van de versterking van de vesting Breda werden de sloten rond het park dichtgegooid, reden paardenkarren de dreven kapot en liepen delen van het vruchtbare land onder water. Toen drie jaar later de exploitatie van de Belcrumwarande overging naar de dames Francina Catharuco en Dina van Schaluijn, vroeg Lambrecht een schadevergoeding. Immers, naast de schade door de uitbreiding van de vestingwerken had hij ook nog eens veel geïnvesteerd in het verbeteren van de wegen en de beplanting.[64] Deze investeringen had hij gedaan in de verwachting dat zijn huur nog dertien jaar zou doorlopen. In 1702 stond een

21. Foto uit 1924. Vanuit de Speelhuisheuvel kijkt men richting de Speelhuislaan. Een paar later zou de heuvel afgeplat worden en het zand als ophoogmateriaal worden gebruikt. (Breda's museum)

Cornelis Jan Robs genoteerd als pachter van de Belcrumwarande.[65]

In 1823 staat een Adriaan Aartsen, bouwman, in de boeken als herbergier van de hoeve bij het speelhuis. Hij leende namelijk in dat jaar 1000 gulden van brouwer A.J. Smits.[66] Een jaar later werd het speelhuis wegens de slechte staat gesloopt. De heuvel waarop het gebouwd was bleef eigendom van het domein, net zoals de nabijgelegen hoeve, die tevens herberg was. In de zomer wandelden vele Bredanaars naar deze uitspanning. Op de heuvel lagen prieeltjes waar het goed toeven was. Bij de herberg stonden nog doelen voor de handboogschutters.[67] In 1802 legde de dienst Domeinen een kolfbaan bij de hoeve. Dit spel leek wel wat op het maliespel. Het was de bedoeling om op een speelveld met een bal twee palen te raken. Het speelveld was een stuk kleiner en dat was in het belang van de herbergier, die zijn klanten dicht bij de toog kon houden. Achter de herberg lag tot 1900 het terrein van de Bredasche IJsclub. Op de Speelhuislaan organiseerde men in de negentiende eeuw schuttersfeesten en harddraverijen. Het gebied bood dus in de negentiende eeuw veel sportief vermaak voor de Bredase burgerij.

In 1918 kocht de gemeente Breda de Belcrumpolder van Domeinen voor

f 243.000. Het gebied was toen voor een groot deel verpacht aan hoveniers en landbouwers. Degene die de hoeve bij het speelhuis pachtte was vanwege de brand vrijgesteld van de betaling van pacht.[68] Het moest een gebied gaan worden voor de vestiging van industrie en de aanleg van een woonwijk. Na een periode van stagnatie en twijfel gaf de gemeenteraad in 1926 een krediet van 210.000 gulden voor de ophoging van de terreinen en de aanleg van riolering en wegen. Voor deze ophoging werden de zandheuvels aan de noordkant van de Belcrumpolder afgeplat en gebruikt als ophoogmateriaal. Hiermee verdween een groot deel van de fundamenten van het speelhuis.[69] Alleen een stukje fundament van waarschijnlijk de traptoren bleef onder de grond bewaard. Met de komst van de industrie, een haven en een dichtbebouwde woonwijk werd de Belcrum het tegenovergestelde van wat de prinsen Filips Willem en Maurits ooit voor ogen hadden gehad. Het sportieve vermaak was vervangen door werken. Met de herontwikkeling van dit industrieterrein staan andere opties weer open.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl 10, (Gorinchem 1847).

F.A. Brekelmans, 'De Vrede van Breda en de stad' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 20 (1967) p. 18-34.

F.A. Brekelmans, 'Het opslagmonopolie van Breda en de bruggen over de Bovenmark' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 22 (1969) p. 29-50.

C. Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (Assen 1997).

J.P. van Capelle, *Filips Willem. Prins van Oranje* (Haarlem 1828).

F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid van Breda*, dl. I en dl II (Bussum 1956 en 1972). Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, derde reeks, nr. 17.

M.D. Delen, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam 2002).

Goor, T.E. van, *Beschryving der Stadt en lande van Breda* (Den Haag 1744).

Y. Delannoy, *Le parc d'Enghien* (Enghien 1986).

J. Demeester, 'Le domaine de Mariemont sous Albert et Isabelle (1598-1621)' in: *Annales du cercle archéologique de Mons*' nr.71 1978-1981 (Mons 1981) p. 181-282.

D. Th. Enklaar, 'Kort begrip van het Brabants jachtrecht' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* nr. 9 (1956) p. 190-200.

L.V.G. Gorter-Van Royen, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapordonnanties en haar correspondentie met Karel V* (Hilversum 1995).

A. Hallema, 'Historische gegevens betreffende het Bredase stadspark. Bijdrage tot de geschiedenis van het Valkenberg, inzonderheid in de 17de en 18de eeuw' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* nr. 18 (1965) p. 130-154.

K. Jecko (ed.), *Le château de Chambord et son parc* (z.pl. 2009) Vindplaats: www.chambord.org.

T. de Jong, A. Carmiggelt, G. van den Eynde, 'Met de Nassaus aan tafel. Dierlijk botmateriaal uit het kasteel van Breda onderzocht' in: *Archeologie en Monumenten te Breda*, nr 12 (Breda 1995).

K. De Jonge, 'Mariemont, <<Chateau de chasse>> de Marie de Hongrie' in: *Revue de l'Art* nr. 149 (2005) p. 45-57.

T. Kappelhof, 'Het fortuin van de Oranjes. De betekenis van de West-Brabantse domeinen voor het huis Oranje-Nassau tijdens de Republiek' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 57 (2004) p. 132-145,

T. Kappelhof, 'Het ontstaan van de Strijenlegende' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* nr. 61 (2008) p. 87-113.

W.H. Keikes, 'Het renaissance-raadhuis van Klundert' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 13 (1960) p. 58-79.

J. Kerkhoff, *Maria van Hongarije en haar hof (1505-1558). Tot plichtsbetrachting uitverkoren* (Hilversum 2008).

E. Kluckert, *Parcs et jardins en Europe de l'antiquité à nos jours* (Keulen 2000).

K. Leenders, 'Het landgoederenlandschap rond Breda' in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 52 (1999) p. 1-63.

Ph. Liesenborghs, *Het edele vermaak. De jacht in de Spaanse Nederlanden onder Aartshertogen* (Leuven 2005). Licentiaat thesis. Gepubliceerd op: *http://www.ethesis.net/jacht/jacht_inhoud.htm*.

C. van Mastrigt, 'Willemstadse gebouwen, de Koepelkerk' in: *website Heemkundekring de Willemstad* (Willemstad 2005-12-17) Geraadpleegd op 2009-07-24. http://www.heemkundekringdewillemstad.nl/gebouwen/koepelkerk.htm

J.H. van Mosselveld, 'De schansen te Terheijden' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 26 (1973) p. 32-41.

H. Muntjewerff, 'De kunst van het bierbrouwen door zes generaties Smits te Breda (1807-1968), een industrieel erfgoed' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 57 (2004) p. 231-318.

H. Muntjewerff, J. Brouwers, *Industrieel erfgoed in Via Breda. Een factor van belang* (Breda z.j.) Erfgoedreeks Breda nr. 3. (Breda, 2009).

G. Otten, 'De straatnamen in de Hartel, gemeente Breda (deel 1)' in: *Engelbrecht van Nassau* jrg. 28 nr. 1 (maart 2009) p. 10-21.

C.J.A.C. Peeters, 'Het aanzien van de stad' in: *Geschiedenis van Breda. II Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795,* (Schiedam 1977) p. 241-347.

H. Pleij, *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*, (Amsterdam 1997).

C.P. Serrure, *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis. Deel V* (Gent 1863) p. 316. Herpublicatie op: www.dbnl.be.

Seys, N., *Geschiedenis van het park van Edingen aangelegd door de familie Arenberg (17e tot en met de 19e eeuw),* (Leuven, 1986).

Y. Slagter, *Vorstelijk aanzien op krediet. Een studie naar de financiën van de prinsen van Oranje. c.1630-1702*, (Utrecht 2009). Masterscriptie. URL: *igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2009…/Scriptie%20Compleet.doc*

A. Smolar-Meynart, 'La justice ducale du plat pays, des forêts et des chasses en Brabant (XIIe – XVIe siècle. Senechal, maître des bois, gruyer, grand veneur' in: *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* dl. 60 (1991).
A. Smolar-Meynart, e.a. *Het paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis* (Brussel 1991).
H. Vandevyvere, H. Neuckermans, K. De Jonge, *Digital historical reconstruction: case studies of an interdisciplinary task,* (Leuven ca. 2003) gepubliceerd op: http://www2.asro.kuleuven.be/asro/English/home/Hvdv/Reconstruction/Digital%20historical%20reconstructionFormatted.pdf
S. A. Vosters, 'Ginneken en Stockholm. Nieuwe gegevens over de kerkbrand van 1625' in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 52 (1999) p. 64-113.
J. de Vries, F. de Tollenaere, M. Hogenhout-Mulder, *Nederlands etymologisch woordenboek* (1992).
R. Wellens, 'Le domaine de Mariemont au XVIe siècle (1546-1598)' in: *Annales du cercle archéologique de Mons*' nr. 64 1958-1961 (Mons 1962) p. 79-172.
G.W.C. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te* Breda (Zwolle 1999).
K. Zandvliet, *Maurits prins van Oranje* (Zwolle 2000). tentoonstellingscatalogus.

AANTEKENINGEN

NDR Nassause Domeinraad
SAB Stadsarchief Breda

1 Van Goor (1744), p. 63-64
2 Leenders (1999), vooral pag. 27-28.
3 Vosters (1999), p. 68-69.
4 K. Zandvliet (2000) p. 130-132.
5 http://www.royalparks.org.uk. Op deze site is informatie te vinden over de parken van Londen
6 Jecko (2009) p. 10.
7 Liesenborghs (2005), hfdst. 1
8 De Vries (1992), p. 818.
9 Smolar-Meynart, 'La justice' (1991) p. 53. De tekst luidt: *Voirt hebben wi hen ghegeven ende gheconsenteert, dat die ridderen, knapen ende goide liede ute onsen steden, die in onsen lande van Brabant gheseten sijn, suelen moegen jagen alrehande groet wilt / sonder calengieren, alle Brabant doer, utegescheiden in den wouden ende waranden, die men verclaeren sal, gelijc dat die brieve in hebben suelen ende begripen, die men daer op maken sal.* Bron: http://www.dbnl.org tekstuitgave: Ria van Bragt (2008).
10 Smolar-Reynart, 'La justice' (1991), p. 53.
11 Serrure (1863) p. 316.
12 Liesenborghs (2005) hdst. 2.
13 De Jonge (2005) p. 53.
14 Gorter-Van Royen (1995) p. 288-302 en Kerkhoff (2008) p. 138-143
15 Smolar-Meynart (1991) p. 109-121.
16 Pleij (1997) p. 260-263,
17 Demeester (1981) p. 258-262.
18 Kluckert (2000) p. 128-135. Boeken door hem gepubliceerd: *Hortus Palatinus* en *Les Raisons des forces mouvantes*.
19 Delannoy (1986) p. 12. In deze uitgave in een doos zijn ook gravures van het park heruitgegeven van Romain de Hooghe uit 1685.
20 Liesenborghs (2005) hdst. 2.
21 Pleij (1997) p. 27-33 en p. 257-269.
22 Van Wezel (1999), p. 95-107. Hij concentreert zijn studie helemaal op het gebouw zelf en geeft geen informatie over de aanleg van een park bij het paleis.
23 Leenders (1999), p. 27.
24 Hallema (1965) p. 131-144.
25 Otten (2009) p. 14-16. Mosselveld (1973) p. 41.
26 SAB, Collectie Havermans, inv. nr. 514 fol. 308 en 361.

[27] SAB, Collectie van Rhemen, inv. 1.

[28] Op de website van het International Institute of Social History staat een calculatieprogramma om de koopkracht van de gulden om te rekenen naar koopkracht van nu: http://www.iisg.nl/hpw/calculate.ph. Per jaar kan voor de gulden de koopkracht worden berekend. Tussen 1520 en 1620 zakt de koopkracht van de gulden van meer dan 50 Euro naar 14 Euro.

[29] Buiks (1997) p. 49-50.

[30] Delen (2002)

[31] De Jong (1995) p. 5-6.

[32] Kappelhof (2008) p. 96-99.

[33] Van Capelle (1828) p. 131.

[34] Van Capelle (1828), p. 125.

[35] Hallema (1965) p. 138-140. In afwezigheid van Filips Willem woonde toen Justinus van Nassau op het kasteel.

[36] Deze initialen zijn te zien op de zogenaamde Haagse kaart van Portius uit 1625. De heer F. Buijs bereidt momenteel een publicatie voor over deze kaart en zijn maker. Hij heeft mij attent gemaakt op de initialen in het perkje.

[37] Brekelmans (1969) p. 30-32

[38] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. nr. 8163 (rekening aankoop percelen). Aankoopaktes: inv. nrs 8134-8150.

[39] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. 7955 fol. 28. *Alzoo mits d'aftlijvicheijt van Philips Willem onsen heer ende broeder, den prince van Orange hoochedele monsieur: oock op ons is coomen te devolueren ende succederen de Stadt ende Baronie van Breda, ende ons dijen volgens onder andere gerecheden competeert het recht van stellen van warantmeesterschap van Belcrom, parck ofte bosch, gelegen achter 't Casteel van Breda. Soo ist dat wy mits 't goet aengeven ons gedaen van den persoon van Laurens le Hec, iegenwoordelyck 't zelve ampt bedienende ende ons vertrouwende t'zynde amtheyt ende bequamheyt den selven hebben gecontinueert ende opnieuw gestelt ende gecommitteert, stellen ende committeren by dese tot warantmeester ende bewaerder van tvoorseyde Belcrom bossche ofte parck, hem gevende volcomen mach authoriteyt ende sunderlinge bevel tzelve ampt te bedienen ende de voorseyde warande wel ende loffelyck te bewaren ende beschermen…*

[40] Liesenborghs (2005), hfdst. 1. In 1611 stelden Albrecht en Isabella ook Jean Hecq aan als *garde des bois, buissons et sauvagine*, deze stond ondermeer in voor het onderhoud en de aanplantingen in de bossen zodat het wild steeds goede schuilplaatsen kon vinden. Verder hield hij toezicht over de konijnenkwekerij en zorgde hij ervoor dat de dieren van het park in een goede conditie bleven. Zie ook voor hem en zijn functie: Demeester (1981) p. 248-249. Hij ontving een salaris van 500 pond per jaar.

[41] Zandvliet (2000) p. 130-131.

[42] Zandvliet (2000) p. 315-320.

[43] Zandvliet (2000) p. 45.

[44] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. nr. 7955 fol. 42r.

[45] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. nr. 8414 fol. 198v- 201r. De rentmeester van de domeinen Verelst vatte rond 1653 de voorgeschiedenis van de Belcrumwarande samen om te weten welke rechten en verplichtingen er aan waren verbonden.

[46] Hallema (1965) p. 146.

[47] Zandvliet (2000) p. 150. als bron gegeven: R. Meischke, 'Het Mauritshuis te Willemstad'in: *Bouwen in Nederland. Vijfentwintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan Prof. Ir. Terwen*. In: Leids Kunsthistorisch Jaarboek 5 (Delft 1985) p. 267.

[48] Van der Aa (1847) p. 617-618.

[49] Zandvliet (2000) p. 125.

[50] Zandvliet (2000) p. 130-133. Van Mastrigt (2005) *Prins Maurits, die een bedrag van 4000 carolus gulden toekende voor de bouw van een kerk, later verhoogd tot 7000 gulden, had hierbij wel de wens geuit dat die kerk in een ronde of achthoekige vorm gebouwd zou worden. De kerk zou gebouwd worden voor de protestantse eredienst en daarbij de eerste kerk in Nederland zijn die als zodanig ontworpen werd. Er kon dus afgestapt worden van de traditionele kruisvorm der katholieke kerken. Er was immers geen koor nodig, evenmin als kapellen. Niet het altaar maar de kansel stond centraal.*

[51] Van Wezel (1999) p. 389-395.

[52] Keikes (1960) p. 65-69 en p. 73-75.

[53] Zandvliet (2000) p. 124.

[54] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. nr. 8414 fol. 200v. *Gijsbrecht Geritssn. 's Heeren meester timmerman hebbende om de Lyndeboomen in Belcrumbosch voorseid cofters gemaeckt*. De betekenis van 'cofters' is niet duidelijk geworden. Bij de combinatie van timmerman en leilindes ligt het maken van een houten frame om de takken te leiden voor de hand.

[55] Sterrenbossen komen wel meer voor. In Den Bosch ligt bij het Provinciehuis een sterrenbos. Onduidelijk waneer dit bos is aangelegd. Mededeling Ton Kappelhof.

[56] Vosters (1999) p. 68-69. Voor de maliebaan te Utrecht staat een uitgebreid lemma in wikipedia, zoals geraadpleegd op 2009-07-25: http://nl.wikipedia.org/wiki/Maliebaan Zie ook: http://nl.wikipedia.org/wiki/Malie_(spel) .

[57] Van Capelle (1828) p. 96

[58] K. Zandvliet (2000), p. 56-57. Slagter (2009) p. 5. In 1625 liet Maurits een vermogen na van 17,5 miljoen gulden. Kappelhof (2004), p. 139. Zandvliet stelt de inkomsten uit domeinen op *f* 150.000. Kappelhof stelde dit bij tot *f* 250.000.

[59] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. nr. 7955, fol. 42r.

[60] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. nr. 7955 fol. 39r.

[61] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. nr. 7955 fol. 38r-38v

[62] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. nr. 7955 fol. 54r.

[63] Brekelmans (1967) p. 24, 26, 33.

[64] Nationaal archief, NDR na 1581, inv. 1581 fol. 72r-73r. De naam van 'Catharuco' was moeilijk te lezen.

[65] http://www.bakx-oosterhout.nl/getperson.php?personID=I1068&tree=MyTree. Op basis van genealogische gegevens voor de familie Bakx-Stadhouders. Cornelis Jan Robs was op 11 juni 1702 te Oosterhout gehuwd met Catharina Stadthouders. Op Op 22 augustus 1702 stelden zij hun testament op. Cornelis is pachter van het *lusthuys ende perck van Belcrum van zijne majesteits van Groot Brittanje glorieuze memori*, gelegen onder Teteringen. Deze vermelding is in de bronnen niet nagetrokken.

[66] Muntjewerff (2004) p. 253.

[67] Van der Aa (1847) p. 617-618.

[68] SAB, Collectie De Wolf, IV, 11 inv. nr. 7. Hier het Staatsblad nr. 613 uit 1918 waarin de overdracht wordt vastgelegd.

[69] Muntjewerff (2009) p. 8-12.